

מחקרים חדשים של הגליל

ספר שני

עורכים: ציונה גרוסמרק, חיים גורן,
מוסטפא עבאסי, יאיר זלטנרייך וזאביק גרינברג

מחקרים חדשים של הגליל

ספר שני

עורכים:

פרופ' ציונה גרוסמרק

פרופ' חיים גורן

פרופ' מוסטפא עבאסי

ד"ר יאיר זלטנרייך

ד"ר זאביק גרינברג

Tel Hai Galilee Studies

vol. 2

עורכים:

פרופ' ציונה גרוסמרק

פרופ' חיים גורן

פרופ' מוסטפא עבאסי

ד"ר יאיר זלטנרייך

ד"ר זאביק גרינברג

עריכה, עיצוב וסדר: חרוה רוקח, איתי בחור

Itay Bahur – Publishing

P.O.B.147, Zichron-Ya'akov

info@bahurbooks.com

www.bahurbooks.com

איתי בחור – הוצאה לאור

ת.ד. 147, זכרון-יעקב, 3095101

טל. 04-6390938; פקס. 04-6399475

כל הזכויות שמורות ALL RIGHTS RESERVED

מסת"ב 4-32-7459-965-978 ISBN

נרפס בישראל, ינואר 2016, Printed in israel

תמונת הכריכה: גשר בנות יעקב העותמני, מצולם מדרום-מערב לכיוון צפון-מזרח. הקשת הרביעית הוספה על ידי העותמנים ב-1900. הגשר צולם על ידי גוסטב דלמן, מנהל 'המכון האוונגלי הגרמני לחקר קדמוניות ארץ הקודש בירושלים' (או על ידי אחד מתלמידי המכון), בעת סיור לימודי, בין השנים 1905-1914. באדיבות 'מכון דלמן', הפקולטה לתיאולוגיה, אוניברסיטת גרייפסוולד, גרמניה

תוכן העניינים

חינוך וחברה בגליל, עבר והווה

- שרה ארנון, שמואל שמאי, זאב גרינברג ולי כהנר – שילוב קולטים ונקלטים לקהילה משותפת בשכונות הרחבה ביישובים כפריים בפריפריה הצפונית 10
- דפנה שגיב־רייס וזאב גרינברג – עופי ציפור אך לא אל הדרור: ניתוח סיפורי חיים של סטודנטיות מוסלמיות העוזבות את ביתן לצורך לימודים גבוהים 28
- נירית רייכל – יוזמות ומהלכים חינוכיים ככלי לצמיחה בפריפריה: סיפורה של מכללת 'אוהלו' 47
- לאה מרזל – השירה בציבור בקרב קבוצת מייסדי קיבוץ יגור (1923-1940) 75
- יאיר זלטנרייך – 'המורה וינברג': הבטים חברתיים ותרבותיים של ראשית ההוראה בגליל 93
- נילי בן ארי – המערה כגורם מחנך בסיפור על חוני הישן 112

אדם וסביבה בגליל

- יורם פינקלשטיין, איזבלה קרקיס, עמית אופיר, יעקב אברכנאל, אורי וורמסר, מיכאל אשנר ואליהו ריכטר – האם חשיפה ממושכת לרחף זרחנים אורגניים משפיעה על מערכת העצבים ההיקפית? 121
- פלג אסטרן – סקר ניטור חומרי הדברה באגם הכנרת – שנת 2013 132
- אורלי מאיריס, רימה ברודולאי, רוני ברקאי, שלומית דור, שחאדי נסראללה, תייסיר מערי, פאיז ספדי, אסעד ספדי, סטנלי פרימן, שלומי כפיה, עומר לוי, משה מירון ומרי דפני ילין – מחלת ריקבון השורשים הלבן (*Rosellinia necatrix*) במטעי נשירים: סקר לבחינת תפוצת המחלה 138

בנככי העבר

- עמיחי מזר – מכוורת מתקופת המלוכה בתל רחוב 151
- ברוך ברנדל וציונה גרוסמרק – סרגון השני בגליל: חותם גליל ניאואשורי מחורבת עומרית 165
- ינון שבטיאל – מערכת המסתור שמתחת לבית הכנסת של חוקוק: מבט משווה ומקרה מבחן למערכות המסתור שמתחת לבתי הכנסת בגליל ובדרום הר חברון 175
- ציונה גרוסמרק – על טבעת כלילת אבן מחורבת עומרית 205
- יוסף סטפנסקי ואליהו בן־טובים – בית הקברות היהודי העתיק בצפת: מצבות קבורה מהמאות ה־16 וה־17 לסה"נ 221

249	חיים גורן ויוסי אלון – עמק החולה וסביבתו בראשית המאה ה-19 על פי דיווחו של אולריך יספר זטצן
	אמנות נוצרית בגליל – לזכרה של פרופ' נורית כנען-קדר, ידידת המכללה
271	גיל פישוף – דמותו של פטרוס בפיסול כנסיית הבשורה הצלבנית בנצרת: פטרונות ופוליטיקה כנסייתית בגליל במאה ה-12
283	עינת סגל – סדרת חלונות הוויטראז' בכנסייה הסלזיאנית בנצרת: מקורותיה ומשמעויותיה
301	נירית שלו-כליפא – נופי הכרמל וחופו במחזור ציוריו של אמיל רייץ ברפקטריים מגזר סטלה מאריס בחיפה וזיקותיו למחזורי הציורים בבית ג'מאל
VIII	תקצירים באנגלית

בית הקברות היהודי העתיק בצפת: מצבות קבורה מהמאות ה-16 וה-17 לסה"נ

יוסף סטפנסקי ואליהו בן-טובים*

תקציר

בשנים האחרונות הולך ונחשף בבית הקברות העתיק של צפת ריכוז גדול של מצבות קבורה שנושאות כתובות עבריות מן המאות ה-16-17 לסה"נ. ישנן מצבות של ראשי ישיבות, דיינים ורבנים, של יהודים אמידים ידועי שם, של תלמידים מחוגו של ר' יצחק לוריא (האר"י) ושל נשים צפתיות המוכרות מן המקורות ההיסטוריים של התקופה. מצבות אחרות מציינות קברים של אישים שעצמותיהם הועלו מחוץ לארץ. בתקופה העותמנית, הנוהג להעלות עצמות לקבורה לארץ ישראל היה נפוץ למדי על אף הקושי הרב שבדבר, בייחוד בקרב אנשים אמידים ובני העלית התורנית (בן-נאה, תשנ"ט, עמ' 86-87); בסוף המאה ה-16 מוזכרת צפת ב'חזות קשה' לר' משה אלשיך כ'עיר מתים קבורים, ובאו מכל הגולה למות שמה [...] ומי מכל ערי הגולה הקרובות והרחוקות אשר אין לו בה אב או אח, בן או בת, אם או אחות או מכל שאר בשרו, הם או עצמותיהם [...] (פכטר, 1994, עמ' 112-113).

עד 2014 נחשפו מעל 35 מצבות כאלה, שמהוות את הקבוצה הגדולה ביותר של כתובות קבורה עבריות קדומות החשופות לעין באתר אחד בארץ ישראל. לסגנון הכתובות ניתן למצוא מקבילות בבתי הקברות היהודיים באיסטנבול (קושטא) וסלוניקי, שני המרכזים היהודיים הגדולים והחשובים ביותר באימפריה העותמנית.

מבוא: תולדות המחקר

מבין בתי הקברות היהודיים הקדומים בארץ ישראל, בית הקברות של צפת הינו השלם והשמור ביותר, ובין הגדולים והשמורים בעולם היהודי. הוא ניזוק פחות מאשר בית העלמין היהודי בהר הזיתים ונשתמרו בו כתובות קבורה בעברית מהמחצית הראשונה של המאה ה-16 ואילך (בהר הזיתים הכתובות הקדומות ביותר מתוארכות למחצית הראשונה של המאה ה-17; יזרעאל, 'בית העלמין הספרדי הקדום בהר הזיתים', 'בית העלמין היהודי העתיק בצפת'). על אף פגעי טבע שפקדו את המקום ב-500 השנים האחרונות ועל אף הקבורה הרצופה, שפגעה בשכבות הקבורה הקדומות, עדיין קיימות אלפי מצבות קבורה שפזורות ברחבי בית העלמין על שתי גבעותיו, הצפונית והדרומית. בית העלמין העתיק נסגר לקבורה בשנת 1962, מאז קוברים בבית העלמין החדש שנמצא במישור שממערב לו.

* התמונות צולמו על ידי המחברים אלא אם צוין אחרת.

בראשית שנות ה-60 של המאה ה-20 ערך יששכר דב פטמן בעזרת הרשל 'שאמס' הערץ רישום של כ-3,000 מצבות עם כתובות, ב-24 חלקות קבורה ברחבי בית העלמין העתיק. בראשית שנות ה-90 ערך רמי יזרעאל סקר מטעם המועצה הדתית, ותיעד כ-2,400 מצבות נושאות כתובות, בעיקר מן המאות ה-18-20. הסקר נפסק בשל היעדר מימון ותוצאותיו פורסמו רק פרסום ראשוני (יזרעאל, 2002, 'בית העלמין היהודי העתיק בצפת'). ההיסטוריון חיים סידור ממשיך בתייעוד המצבות עד היום (2014). הוא בנה מאגר ממוחשב של מצבות הקבורה, שתחילה נתמך על ידי קרן צפת וכיום מתפתח לאטו ללא תמיכה כספית. במשך שנות המחקר הארוכות עוזר רבות בשימור הקברים גם מרדכי שבבו, 'שומר הקברים' – תושב צפת ותיק. במאגר כלולות יותר מ-3,500 מצבות קבורה, יותר מ-750 צולמו, וכמעט 500 מופו. על פי הערכתו של סידור, יש כ-9,000 מצבות עם כתובות ברחבי בית העלמין, ובסך הכל נרשמו עד כה בכסיס הנתונים של המאגר יותר מ-10,000 שמות. ב-1990 ערך אמנון להב מחקר סמינריוני על בית הקברות בצפת, במסגרת לימודיו באוניברסיטת חיפה (לא פורסם).¹ על פי הערכתו, בית הקברות משתרע על שטח של כ-86 דונם. צפיפות הקברים ושרידי קברים הנראים על פני השטח משתנה; באזורים הצפופים ישנם כמעט 1,000 קברים לדונם ובאזורים הדלילים ישנם עד 270 קברים לדונם. לדעת להב, בהערכה גסה, סך כל הקברים עומד על כ-40,000.

במקביל למפעלי התייעוד הללו, משנת 1990 עוסק הממסד הממלכתי, באמצעות הקרש בית העלמין והמועצה הדתית בצפת יחד עם 'הוועד להצלת קברי הקדמונים – קדמונו', בניקוי, שיקום והסדרת חלקי בית העלמין שהוזנחו במהלך הדורות. במסגרת זו נבנו גשרי ברזל עיליים המובילים את המבקרים אל חלקות קבורה של דמויות מקודשות, בראשן חלקת הקבר של האר"י הקדוש והמקובלים האחרים שקבורים לידו; מאות מצבות קבורה עתיקות וישנות קובעו מחדש; בשטחים הפתוחים, שבהם המצבות המקוריות לא בלטו מעל פני השטח, נבנו מצבות חדשות מאבני גוויל ומבטון. במסגרת העבודות שנערכו בשנים האחרונות שוקם גם חלק מאזור הקבורה הקדום, שנמצא בחלקו הדרומי של בית הקברות, משני צדי הערוץ שיוורד ממקווה האר"י מערבה. בגדה הדרומית של הערוץ הצובות מערות קבורה עם כוכים ומקמרים, שעל פי סגנון אפשר לתארך אותן לתקופת הרומית והביזנטית, בהן המערה המכונה 'מערת חנה ושבעה בניה'. מבנה קבורה מרשים בעל כיפה בולטת ניצב בגדה הצפונית של הערוץ, על מקום שיוחס על פי המסורת המקומית לקברו של הנביא הושע בן בארי (האר"י אחר כך 'תיקן' את הזיהוי וקבע כי קבור שם ר' יהושע בן חנניה, אך המסורת המקומית עדיין מחזיקה בזיהוי הקדום). הקבר של הושע, ללא המבנה, מוזכר כבר באיגרת תלמידו של הרב עובדיה מברטנורא משנת 1495, והמבנה מוזכר אצל ר' משה באסולה בשנת 1522; מכאן מסתבר שהמבנה הוקם בין השנים האלה והינו אחד מציוני הקבורה היהודיים הקדומים בארץ שנותר במקומו המקורי. באזור זה, ובעיקר במדרון שמצפון לקבר הושע בן בארי ועד לקברו של ר' יוסף קארו נמצאות מצבות קבורה רבות, מהמאות ה-16-17, שנחשפו בשנים האחרונות.

כל המצבות היו חשופות או שנחשפו במהלך השנים האחרונות במסגרת עבודות השיקום שנעשו בפני השטח, ואף לא אחת נחשפה בחפירה ארכיאולוגית. במצבות אלה הבחינו דוד אפנזר, המפקח על עבודות השיקום מטעם הקדש בית העלמין ואליהו בן־טובים, איש צבא קבע ומשטרת ישראל, שמתמסר לאורך שנים ועד היום לאבחון ולחקירת הכתובות שעל המצבות. הודות לערנותם של השניים, רבות מהמצבות הקדומות לא נקברו תחת מצבות חדשות שהוקמו, אלא הושארו במקומן או שקובעו מחדש באתרים שבהם נחשפו. חשיפתן של המצבות לתנאי מזג האוויר של צפת עלולה לסכן את המשך השתמרותן ולכן חשוב לתעד את הכתובות מוקדם ככל האפשר. בן־טובים פענח חלק מהכתובות שנחשפו וגילה שאחדות מהן מתייחסות לאישים שנזכרים במקורות היהודיים. הכתובות טומנות בחובן אוצר בלום של מידע על צפת בתקופת הזוהר שלה, עת שהיתה המרכז היהודי החשוב בארץ ישראל ואחד החשובים בעולם כולו.

ברשימה זו מתפרסמות 23 מן הכתובות, רובן המוחלט חקוקות או חרוטות על אבני גיר, למעט אחת המובלטת על מצבה משיש (להלן כתובת מס' 4). סדר הרשימה הוא כרונולוגי, מן הקדום אל המאוחר, על פי התאריך הנזכר בכתובת או תאריך המבוסס על מקור היסטורי. המצבות האחרונות ברשימה אינן מתוארכות אך גבוהה הסבירות שהן מהמאות 16-17.²

בית העלמין של צפת: ציון קבר הושע הנביא (עם הכיפה) והמדרון שמצפון, שבו נחשפו רוב המצבות העתיקות; מבט כללי למערב

כתובות הקבורה

1. ר' משה הדיין

מצפון לקבר הושע בן בארי.

כתובת המצבה:

הציון הלז של החכם / השלם הח' הע' כ'מ'ו'ה'ר' / משה הדיין ז'צ'ו'ל' בן / הח' הש'
כ'מ'ה'ר' יצחק / הדיין ז'ל' נשיאי הלוי / נפטר [בשנת ה'רפ"ה]

(קריאה מלאה: הציון הלז של החכם השלם החסיד העניו [?] כבוד מורנו הרב רבי משה הדיין זכר צדיק וקדוש לברכה בן החכם השלם כבוד מורנו הרב רבי יצחק הדיין זכרוננו לברכה נשיאי הלויים נפטר בשנת ה'רפ"ה).

כתובת זו, משנת ה'רפ"ה (1525), הינה הכתובת המתוארכת העתיקה ביותר שנתגלתה עד כה בבית הקברות בצפת. ר' משה הדיין מוזכר כראש 'ישיבת התורה' (יחד עם ר' יוסף אסכנדראני?), הישיבה הראשונה שנזכרת בצפת במאה ה-16, וכנראה שימש גם כ'שיח' אליהוד', האחראי על גביית המסים בקהילה. תלמידי חכמים מוסתערבים (מתלמידיו של ר"י אסכנדראני) התלוננו בפני הנגיד יצחק שולאל במצרים על כי ר' משה הדיין אסף אליו תלמידים לא ראויים (גם הם מוסתערבים) ופטר אותם ממסים; גם ר' ישמעאל, חכם שמוצאו מדמשק, התלונן שר' משה גילה כלפיו יחס עוין כשביקש להשתקע בצפת (דודסון, 2009, עמ' 72; ארד, 2013, עמ' 308-310). ר' משה הדיין הוא אביו של ר' ישועה, דיין קהל המוסתערבים במחצית הראשונה של המאה ה-16 (להלן כתובת מס' 4).

2. ר' אברהם בן ר' עזריאל טרבוט

מצפון־מערב לקבר הושע בן בארי.

כתובת המצבה:

אברהם [רפאל] / ראש ישיבה / פה בצפת אשר / בגליל עליון בן / הגאון כ'מ'ו'ה'ר'ר'
/ עזריאל טרבוט / זל נתבקש / בישיבה של / מעלה יום ה' / יא טבת ה'ר'פ'ט' /
ת'נ'צ'ב'ה'

ר' אברהם רפאל בן ר' עזריאל טרבוט, שנפטר בשנת ה'רפ"ט (1529), היה ממוצא איטלקי וכן לראש משפחת רבנים איטלקית ידועה במחוז מארקה באיטליה (זימר, תשל"ה; גרין, תשל"ו). ידועה האגרת ששלח לאיטליה בענין השמועות על הופעת דוד הראובני וגאולת עשרת השבטים, אך תוארו 'ראש ישיבה בצפת' לא היה ידוע עד כה, וגם העדות על קיומה של הישיבה שבראשה עמד ברבע הראשון של המאה ה־16 הינה בגדר חידוש. נראה שהיה מרכניה החשובים של צפת, בין הדור של ר' פרץ קולון (קולומבו, סוף המאה ה־15) ור' יוסף סרגוסי (ראשית המאה ה־16), ובין תקופת מנהיגותו של ר' יעקב בירב (שנות ה־30 של המאה ה־16). סביר שר' אברהם היה מקורב לר' משה באסולה מאיטליה, ששהה בצפת בשנים 1521-1523 ולאחר מכן חזר לאיטליה ושימש ראש ישיבה באנקונה.

3. ר' אברהם סורוגון

מדרום לקבר הושע בן בארי, בחזית מערת 'חנה ושבעה בניה'.

כתובת המצבה:

הציון הלז ומי בתוכו / נגנו הישיש ומעולה / זקן ונשוא פנים כ'ה'ר' / אברהם סורוגון
ז'ל'ה'ה' / יום ר' ה' / ה'ש'ה'

ר' אברהם סורוגון (או סורוג'ון / שורוג'ון), שנפטר בשנת ה'ש"ה (1545), הוא כנראה ממשפחה רומניוטית שעלה לצפת מאיסטנבול. סורוגונים היו יהודים דוברי יונית שהוגלו לאיסטנבול על ידי הסולטן מחמד השני במאה ה-15 (הקר, תש"ן; בן־נאה, תשס"ז, עמ' 65), ואמנם ידוע על קיומו של קהל גריגוש (יוונים רומניוטים) בצפת (הקר תשס"ב). אפשר שאחד מצאצאיו היה אהרן צורוג'ון (סורוג'ון), מחבר הספר 'בית אהרן' שנדפס בשנת 1648 בקושטא. ד"ר משה סורוג'ון, כיום רופא בכיר בקופת חולים כללית, טוען שסבירה יותר ההנחה שר' אברהם סורוגון הוא מבני משפחת סורוג'ון, שמקורה מאזור מדריד בספרד (çurujon, סורוחון, מנתח בספרדית עתיקה) ולא מהקהילה היהודית הרומניוטית.³

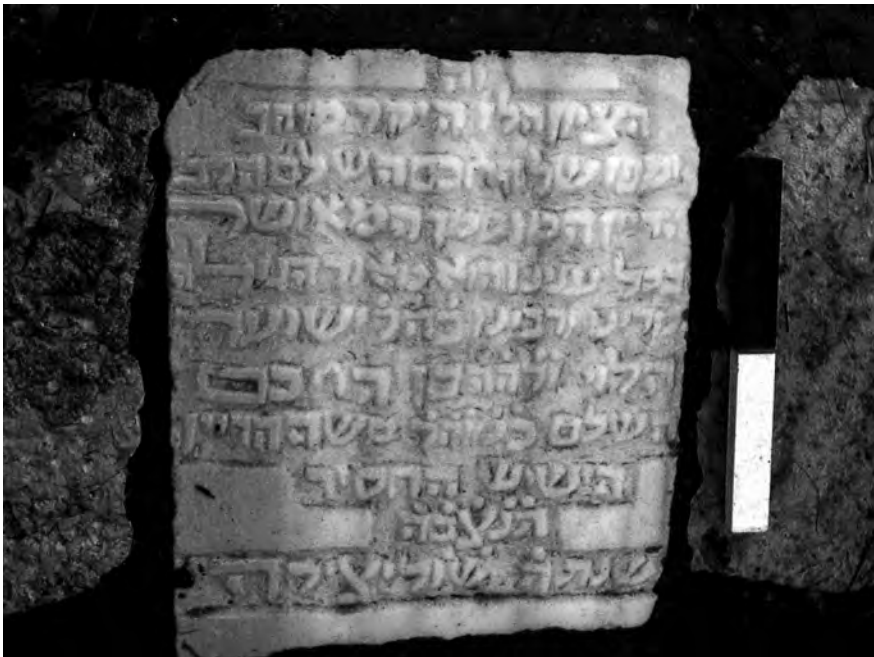
4. ר' ישועה הלוי

מצפון לקבר הושע בן בארי, ליד אביו, ר' משה הדיין. לוח הכתובת עשוי מאבן שיש ולא מאבן גיר כמו יתר המצבות ואותיות הכתובת מובלטות. השתמרות הכתובת טובה במיוחד.

כתובת המצבה:

זה / הציון הלז היקר מזהב / ומפז של החכם השלם הרב / הדיין המוסמך המאושר /
 בכל עניניו הוא מאור הגולה / מרינו ורבינו כ'ה'ר' ישועה / הלוי ז'ל'ה'ה' בן החכם /
 השלם כ'מ'ה'ר' משה הדיין / הישיש החסיד / ת'נ'צ'ב'ה' / שנת ה' ש'ו' ליצירה

הדיין ר' ישועה הלוי, שנפטר בשנת ה'ש"ו (1546), היה דיין קהל המוסתערבים בצפת במחצית הראשונה של המאה ה-16. הוא מוזכר כמי שעמד בקשר עם ר' יששכר ן' סוסאן שביקש להמשיך לנהוג במנהגי המוסתערבים ותיעד אותם בספרו 'עיבור השנים' (דודסון, 2009, עמ' 70, 75, 81, חלק ב – נספח, עמ' 13; ארד, 2013, עמ' 98). ר' ישועה היה כנראה אחד מחכמי ישיבת ר' יעקב בירב, ואפשר שהתואר 'הדיין המוסמך המאושר' מורה על כך שהיה בין הרבנים שזכו לקבל סמיכה ישירות מר' יעקב בירב, או מתוקף סמכותו, בזמן חידוש הסמיכה בצפת בשנות ה-30 של המאה ה-16. אפשר שהתואר 'מאור הגולה' מצביע על השפעתו גם מחוץ לארץ ישראל או מביע את הערצת הקהל המקומי המוסתערבי כלפיו.

5. מאיר בן באנשת (או באנבנשת)

מדרום-מזרח לציון קברו של ר' יוסף קארו, על גבי גג מערת האלשיך. הכתובת חרוטה על לוח אבן גדול (1.10 מ' × 0.45 מ') ומפואר, שהיה חשוף במאה ה־19, כוסה ונחשף מחדש בשנות ה־60 של המאה ה־20, וכוסה ונחשף שוב בשנות ה־90 של המאה ה־20.

כתובת המצבה:

לפני עליון כיום יאיר / אם גוף נטמן תוך גוש עפר / במרום שחק נפשו ישאיר / יזהיר
 זוהר הרקיע / תוך גן עדן מזהיר מאיר / ראש יחס שבטי ישראל / בן באנשת ושמו
 מאיר / רודף צדקה וחסד הגביר אדון מאיר בן באנבנשת ז'ל'ה'ה' / יום ו' ח' לאלול
 שנת ה'ש"י'ג'

הכתובת פורסמה בהשמטה קלה (חסרה המילה 'בן' בשורה שלפני האחרונה) על ידי יזרעאל (יזרעאל, 2002, עמ' 217; 'בית העלמין היהודי העתיק בצפת', עמ' 308).

עד לאחרונה נחשבה מצבה זו לנושאת הכתובת העתיקה ביותר בבית העלמין, והיא הארוכה והמפוארת מבין אלה של המאה ה־16, שנמצאו עד כה. נראה כי מאיר בן באנשת (או באנבנשת), שנפטר בשנת ה'שי"ג (1553), היה יהודי אמיד ומכובד שהיה פעיל במחצית הראשונה של המאה ה־16 בצפת או בחוץ לארץ. באנבנשת / בנבנשת הוא שם של משפחה ידועה ומיוחסת בחצי האי האיברי, ואחת המשפחות הנכבדות באיסטנבול

במאות ה־16 וה־17, אשר העמידה מקרבה רופאים, רבנים ומנהיגי ציבור (בניהו, תשל"א-תשל"ח). איל דודסון הציע לזהות את הנקבר עם דון מאיר בן באנבנשת הנזכר בשאלות ותשובות של ר' יצחק אדרבי 'דברי ריבות' שהודפס בסלוניקי בשנת ה'שמ"ב (1582) (דודסון, 2009, עמ' 174, הערה 150). השם מאיר בנבנישתי הוא גם שמו של גיסה של דונה גרציה (אח בעלה ובעלה של אחותה), אך קשה להציע זהות בין השניים, מכיוון שמאיר הגיס נפטר באנטוורפן בראשית שנות ה־40 למאה ה־16, בעוד שהמצבה נושאת את השנה 1553 (בהנחה שזוה מועד הפטירה ולא מועד קבורת עצמות הנפטר מחדש לאחר העלאתן ארצה).

6. דון שמואל הנשיא

הכתובת על לוח אבן גדול (0.5 מ' × 0.5 מ') ומפואר ממערב למצבת מאיר בן באנשת וסמוך לה. אין תאריך על גבי הכתובת. מאחורי לוח האבן מדרום נמצאת אבן מצבה ארוכה (1.4 מ' × 0.35 מ' × 0.35 מ') שבקצה הצפוני שלה גומחה קטנה לכתובת, אך לא ניתן להבחין בה בשרידי כתב.

כתובת המצבה:

ופנו לו משכן [...] הוכן / להושיבו על כן בגן ערן נפשי / ומלאך המליץ בצדקתו יליץ / ועצמותיו יחליץ בתוך טירות קדשי / ואז יעלה ריח כאור צח זורח / נדיב לב וגביר דון שמואל הנשיא / הגבר הוקם על אדון שמואל הנשיא ז'ל'ה'ה'

כמו במצבה הקודמת, גם כאן בוודאי מדובר באיש מכובד ממשפחה מיוחסת. ירון בן־נאה מציין (מידע בעל פה) שהתואר הנדיר 'הגבר הוקם על' הלקוח משמואל ב', כג:א והמתייחס במקור לדוד המלך ('ונאום הגבר הוקם על, משיח אלהי יעקב') היה מכינויו של שבתי צבי בן המאה ה־17. לשון זו מופיעה על מצבות של אנשים מכובדים כבר במאה ה־16, כמו גם בבית הקברות בסלוניקי.

דודסון שיער שהנקבר הוא אביו של מאיר בן באנשת, הנזכר בשו"ת 'דברי ריבות' (דודסון, 2009, עמ' 174, הערה 150). האב נפטר בשנת שי"ד (1554), שנה לאחר בנו. עם זאת אין להוציא מכלל אפשרות לזהותו עם דון שמואל נשיא, אחיינה של רונה גרציה

ואחיו הגדול של דון יוסף נשיא. דונה גרציה אימצה את שני האחים, שמואל ויוסף, לאחר מות הוריהם, ושמואל נשא לאשה את גרציה לה צ'יקה ('גרציה הקטנה'), בת אחותה של דונה גרציה, בתם של בריאנדה ומאיר בנבנישתי. השם המיוחד 'דון שמואל הנשיא' וסגנון המצבה המפואר גם הם רומזים לאפשרות זו. דון שמואל נשיא, אחיו של דון יוסף, נפטר ב־1569, השנה שבה נפטרה דונה גרציה באיסטנבול. אם אכן זהו שמואל הקשור לדונה גרציה, לא מן הנמנע שבני משפחת נשיא אחרים – כולל דונה גרציה עצמה – הובאו לקבורה בצפת.

7. ר' אהרן די־בוטון

מצפון-מערב לקבר הושע בן בארי, בסמיכות לקבר ר' יוסף מטראני.

כתובת המצבה:

ציון מהנעלה גביר / ונבון איש חיל רב פעל[ים] / כ'מ'ה'ר' אהרן די בוטון / ז'ל' נגנז
 פה יום א' ח' סיון / שנת ה'ש'כ"ג' ליצירה

ר' אהרון די־בוטון, שנפטר בשנת 1563 הוא, כנראה, ממשפחתו של ר' אברהם חייא די־בוטון מסלוניקי מחבר פירוש 'לחם משנה' על הרמב"ם (1545–1592), בן־דורו של אביו משה.⁴

8. ר' אברהם די-בוטון⁵

המצבה נצפתה ב-1990 באזור מצבת ר' אהרן די-בוטון, מעט מדרום לה. כיום (2014) היא לא נראית מעל פני השטח.

כתובת המצבה:

ציון הלז מהרב[ם]? (= מהרב? מורנו הרב? מורנו הרב בן מלכים?) / השלם חסיד ועניו / כ'מ'הר' אברהם די בוטון / ת'נ'צ'ב'ה'

המצבה מעוטרת באופן נדיר בציורי רימונים ושושן. ר' אברהם חייא די-בוטון היה שמו של מחבר הפירוש 'לחם משנה' על הרמב"ם שחי בסלוניקי (נולד ב-1545) ונפטר בה במגפה ב-1592 [Ben-Naeh, 1998, 2014(II)]. יש להניח, שהמצבה לפנינו אינה של ר' אברהם חייא מסלוניקי, אלא שייכת לבן-משפחתו, שחי ונפטר כנראה בצפת (אולי בנו של ר' אהרן די-בוטון, מצבה מס' 7? או אולי נכדו של ר' אברהם חייא מחבר 'לחם משנה'?). כמו כן, אין להוציא מכלל אפשרות שלפנינו בן משפחת הרבנים די-בוטון מסלוניקי, שעצמותיו הועלו לארץ ישראל לאחר מותו.

באדיבות אמנון להב, קיבוץ מגידו

9. ר' משה ברוך

מצפון לקבר הושע בן בארי, ליד מערת ר' יעקב בירב והאלשיך הקדוש.

כתובת המצבה:

שלום עליך ועל משכבך הרב / כ'ה'ר' משה ברוך ז'צ'ל נפטור / יו' ה' לח' חשון שנת

משה / ת'נ'צ'ב'ה' / ונחך י' תמיד והשביע בצחצחות / נפשך

ר' משה ברוך היה רב באַדירָנָה (אדריאנופול) ובדמשק, ותלמידו של ר' יוסף קארו בצפת (שו"ת אבקת רוכל, סי' קיג; דודסון, תשס"ח, חלק ב – נספח, עמ' 16). תאריך פטירתו – יום ה' לחודש חשון שנת ה'שמ"ה (1585). הפסוק 'ונחך ה' תמיד והשביע בצחצחות נפשך' לקוח מישעיהו נח:יא.

10. ר' יהושע ן' נון

מצפון־מערב לקבר הושע בן בארי.

כתובת המצבה:

זאת המצב / לרופא המובהק / החסיד כ'ר' / יהושע ן' נון / נ'ע'

/ קריאה מלאה: זאת המצבה / לרופא המובהק / החסיד כבוד רבנו / יהושע ן' נון /

נוחו עדן).

ר' יהושע ן' נון היה אחד האישים הידועים והמרתקים בצפת במאה ה־16. הוא מתואר בדיעבד בכתבי ר' שלומיל מדרזניץ בשנת 1608: 'אב בית דין בצפת וראש לכל ראשי הישיבות דצפת ועל פיו יובאו כל ההקדשות של כל הגולה, והוא היה המשביר והמספיק לכל חכמי צפת ולכל העניים והאלמנות, ומלבד זה שהיה עשיר מופלג בממון, ואע"פ כן היה משפיל את עצמו לפני כמהרר"ח [ויטאל] נר"ו כתינוק נושק לו ידיו ורגליו [...] שיגלה לו רזי התורה [של האר"י] [...] [אביב"י תשס"ח, כרך א, עמ' 41]. פרסומו בא לו משום שהצליח לפרסם בשנות ה־80 של המאה ה־16 (בשנת 1585?) 600 עמודים מקונטרסי ר' חיים ויטאל שהם כתבי האר"י הראשונים שהופצו בציבור. על פי תיאורו של שלומיל, בזמן שר' חיים ויטאל היה חולה ('מוטל על ערש דווי שנה תמימה'), שיחר ר' יהושע

ן' נון את משה ויטאל, אחיו של רבי חיים ויטאל, ב'נ' זהובים... על מנת שיביא לו הספרים וכדי להחזיר לו הספרים אחר ג' ימים. משה ויטאל עשה כדבריו והוציא מביתו של אחיו בחשאי 600 עמודים והעבירם לר' יהושע ן' נון, וזה דאג לגייס 100 סופרים שיעתיקו כל אחד 6 עמודים במשך 3 ימים. לאחר שלושת ימי ההעתקה, הוחזרו העמודים למקומם המקורי בביתו של ר' חיים ויטאל, 'ותכף באותה שעה חזר כמהרר"ח [ויטאל] לבריאותו [...] ומאותו יום והלאה נתפשטו הספרים בין יחדי סגולה... (אביב"י,

תשס"ח, כרך א, עמ' 41-42; לגרסה דומה המופיעה בספר האנונימי 'שבחי האר"י', ראו שבחי האר"י, ווארשה, 1875, עמ' יג; (Stepansky 2011, pp. 12-13).

נוסח כתובת המצבה מפתיע – במקום שיר הלל לראש הישיבות, בעל ממון ובעל צדקה, שתרום להפצת תורת האר"י, רשומים התארים 'רופא מובהק' ו'חסיד', ותו לא. במצבה לא מופיעה שנת פטירתו, אם כי ייתכן שהשנה חקוקה על קטע מהמצבה שעדיין קבור באדמה. סביר שר' יהושע ן' נון פרסם את כתבי ויטאל בשנת 1585, בתום 10 השנים של תוקף 'שטר ההתקשרות' שבו התחייב יחד עם עוד 11 מקובלים בכ"ה באב שנת של"ה (1575) לא לגלות במשך 10 שנים דברים ששמעו מפי האר"י ומפי ר' חיים ויטאל, ולהישמע לכל אשר יורה ר' חיים ויטאל מורם (אביב"י תשס"ח, כרך ראשון, עמ' 38). על פי ר' יוסף מטראני, ר' יהושע ן' נון נהרג בשנת ה'שמ"ה (1585) (בנטוב, תשל"ח, עמ' כג, הערה 43; דודסון, 2009, חלק ב – נספח, עמ' 40). אם ידיעה זו נכונה, אפשר שנהרג סמוך למעשה גניבת כתביו של רח"ו מביתו, בחודש אלול תשמ"ה (סטפנסקי, 2011 עמ' 51; Stepansky, 2011, p. 13). האם נסיבות מותו של ר' יהושע ן' נון קשורות להוצאת כתבי ר' חיים ויטאל מביתו? אין על כך תשובה לעת הזאת. על כל פנים, גילוי כתובת הקבורה של ר' יהושע ן' נון מעורר תהיות על תולדות חייו וקורא למחקר מעמיק נוסף.

11. ר' משה צהלון

מצפון לקבר הושע בן בארי וממערב ל'מערת ר"י בירב והאלשיך הקדוש'.

כתובת המצבה:

...א פ'נ'...הראש כל / ...בקרושה הישיש החכם /משה צהלון ז'ל'ה'ה' /
נתבקש.....ש / אל מ'ש'ה אמר עלה אל ה'

כתובת הקבורה שחוקה. תאריך הפטירה – שנת ה'שמ"ה (1585, שנת 'משה').

ר' משה צהלון הוא אביו של ר' יום־טוב צהלון (המהריט"ן, 1559-1638, רב ופוסק ידוע בצפת במאות ה־16-17, שקבור בהר הזיתים בירושלים; בנו 'הינוקא', נקבר במערת חוני המעגל בפרעם, היום ליד חצור הגלילית).

12. ר' אלעזר אזכרי (או, אזקרי);

בחלקת האר"י, צמוד לקבר האר"י מצפון־מערב.

כתובת המצבה:

ציון / היקר קדוש / ר אלעזר נ'ע' / ש"ס'

הכתובת נחשפה בשנת 2009, אך לוח הכתובת המקורי נשבר, כוסה שוב וכיום הוא קבור מתחת למצבה חדשה הבנויה מאבני גוויל ובטון. מעל המצבה החדשה מונחת אבן המצבה המקורית ללא לוח הכתובת. במקום

הכתובת המקורית הוצבה אבן שיש חדשה לרוחב המצבה החדשה ועליה חקוק הנוסח: 'פ"נ האלקי הקדוש רבי אלעזר נ"ע ש"ס'.

ר' אלעזר אזכרי, שכנראה נולד בצפת, היה מן הדמויות הרבניות החשובות בעיר במאה ה־16 (דודסון, תשס"ח, חלק ב – נספח, עמ' 28–29). שנת פטירתו – ה'ש"ס (1600). הוא נחשב למחזיר בתשובה וממייסדי חבורת המקובלים 'סוכת שלום'. חיבר את 'ספר חרדים' ובתוכו הפיוט 'ידיד נפש', וכן יומן מיסטי (פכטר, תשמ"א).

13. מזל טוב אשת ר' אלעזר אזכרי

שלושה מטרים מצפון למצבת ר' אלעזר אזכרי נתגלתה בשנת 2009 מצבת קבורה נושאת כתובת של אשתו, מזל טוב.

כתובת המצבה:

מזל טוב / (בת) החכם ר' / אברהם...

ר' אברהם הוא בנו של ר' יעקב בירב, גדול רבני צפת בשנות ה־30 של המאה ה־16.

כיום (2014) המצבה של מזל טוב טמונה מתחת לרצפת רחבת התפילה של עזרת הנשים של חלקת האר"י, מכוסה בכיסוי זכוכית. על גבי החלק התחתון של אבן המצבה העתיקה הונחה אבן שיש חדשה ועליה כתובת חדשה: 'פ"נ האשה הכשרה והצנועה הצדקת מרת

מזל טוב אזכרי נ"ע בת גדולים בת החכם השלם הדיין המצויין רבי אברהם בי רב. נכדת החכם השלם רבן של חכמי צפת רבי יעקב בירב זצוקלה"ה אשתו של רבנו אלעזר אזכרי זצוקלה"ה'.

14. ר' יוסף מטראני (המהרי"ט);

המצבה נתגלתה ב-2008 והיא תלויה ועומדת כיום (2014) בכניסה למערה בבית העלמין, מצפון לקבר הושע בן בארי וממערב למערת ר' יעקב בירב והאלשיך הקדוש, צמוד למצבת ר' משה צהלון. הכתובת שבורה וקטועה, אך הודבקה מחדש ללוח בטון.

כתובת המצבה (קריאת המצבה על פי פרופ' ירון בן-נאה וא' בן-טובים):

מה לעם כי יבכו תמיד כי נחלו על שבר יוסף /
 אם עליו אדמה תזעק אחרי מות רב עוד יוסף /
 האבן הזאת אבן השתיה כי שם /
 רק ספר תורה חתומה (?) /
 אל למד פרשה (?) /
 תזעק כי שם /
 ם נאות (נאום?) שם (?) שדי(?) ישראל /
 אבי התעודה /
 [ז'ל'ה'ה' בן מרנא /
 [ורבנא משה מטראני ת'נ'צ'ב'ה' אשר /
 [נח] נפשיה בק[ושטא]נדינה ביום שבת /
 קדש י'ד' לתמוז שנת ה'ש'צ'ט'

תאריך פטירתו המדויק הוא אפוא י"ד בתמוז ה'שצ"ט (1639); ואכן הוא תואם את התאריך הנזכר בהקדמת שו"ת המהרי"ט, 'שנת ישפו"ט'. ר' יוסף מטראני היה בנו של ר' משה בן יוסף מטראני (המבי"ט, 1500-1580), שקבור גם הוא בבית העלמין בצפת ליד האר"י, ושהיה אחד מגדולי חכמי צפת ובר הפלוגתא של ר' יוסף קארו. ר' יוסף מטראני נולד בצפת בשנת 1569 ונתחנך בישיבותיה. רבו המובהק היה ר' שלמה סאגיס/שאגיס, חתנו של האר"י. הוא נישא בשנת שמ"ו (1586), אולי לבתו של ר' אברהם חייא די-בוטון מסלוניקי⁶ והיה אביהם של משה (השני, נולד שמ"ז, 1587); אברהם (ש"ן-שע"ב, 1590-1612); שלמה (נולד שנ"ו, 1596); ישעיה/ישועה (נולד שס"א, 1601, אביו של יוסף השלישי); חנה (נפטרה שס"ב, 1602); וברזילי (שהיה אביו של משה השלישי, ונפטר ת"י, 1650). לאחר נישואיו ירד למצרים וכיהן ברבנות קהיר שנים אחדות. בשנים 1598-1599 יצא בשליחות קהילת צפת לקבץ סיוע בערי האימפריה העותמנית, לאחר שנים ספורות שוב יצא ובשנת 1606 התיישב באיסטנבול. גדולתו בתורה הביאה לכך שבמהרה נתמנה לעמוד בראש ישיבת הגבירים נ' יעיש, ומאוחר יותר בישיבת הגבירים ממשפחת אלנקווה. היה מגדולי הפוסקים בדורו, כמוכח מן השאלות הרבות שנשאל מכל רחבי האימפריה (Ben Naeh, 2014); דודסון, תשס"ח, חלק ב – נספח, עמ' 77-78; בנטוב, תשל"ח; שו"ת מהרי"ט, לבוב, תרכ"א). חיבר כמה וכמה ספרים, בהם ספר שאלות ותשובות וספר דרשותיו 'צפנת פענח'.

ככל הנראה ביקש להעלות את עצמותיו לארץ ישראל, ואכן, בניו ר' ישעיהו ור' משה שלחו את עצמותיו לקבורה בצפת. בהקדמה לשו"ת המהרי"ט כותב בנו משה: 'אנו גמלנוך רק טוב לשלחך בשלום אל מקומך הראשון קדוש יאמר לו עיר תהילה ומקום קבורת אבותיך קדושים אשר בארץ החיים [...] על כן אמרתי משה (המבי"ט) זכה בעצמות יוסף' (המהרי"ט) (שו"ת מהרי"ט, הקדמה, לבוב, תרכ"א). ייתכן מאוד שאלמנתו ניצלה את ההזדמנות לעלות לארץ ישראל, וגם היא נקברה בצפת (להלן כתובת מס' 15).

15. הרבנית מרת גרסייא

חמישה מטרים מדרום למצבת ר' יוסף מטראני. ללא תאריך פטירה.

כתובת המצבה:

המסתופפת בצל הרב / בחייה וגם אחרי מותו / מצאה בית והיתה / מנוחתה הרבנית / מרת גרסייא נ'ע'

הביטויים 'מסתופפת' ו'מצאה בית' המופיעים בכתובת לקוחים מתהילים פד:ד, יא, כפי ששם לב דוד עמית ז"ל.

אבן המצבה נתגלתה ב־2008, ויוחסה לגרסייא, אשתו של רבי יוסף יאודה חכים, מקובל וחכם צפתי מהמאה ה־19 (1820-1897), שקברו נמצא במערת האלשיך הקדוש כ־20 מ' ממזרח למצבה זו. בשנים האחרונות הקימה משפחת חכים מצבה חדשה ושילבה בה את האבן עם

הכתובת המקורית, וכן העתק של הכתובת המקורית עם תוספת בסוגריים המפרשת מיהו הרב המוזכר בכתובת ('רבי יוסף יהודה חכים זיע"א') (צילום בעמוד הבא).

ייחוס המצבה לאשתו של ר' יוסף חכים הוא בעייתי, מפני שמצבה המיוחסת לגרסייא אשתו של ר' יוסף יאודה חכים, הרשומה גם ברישומי המועצה הדתית, נמצאת בחלקה כ"ה, החלקה הספרדית באזור הצפוני־מערבי של בית העלמין. גם סגנון הכתב הספרדי הדומיננטי בכתובת המצבה רומז שיש להקדים אותה לפני המאה ה־19. לכן, לא מן הנמנע, וכפי שהציע בן־נאה (מידע בעל פה), שיש לייחס מצבה זו לאשתו של ר' יוסף מטראני, הקבור בסמוך, אותה נשא כאמור בשנת שמ"ו (1586). בנו של ר' יוסף, ישעיה, כותב: 'אמי המעטירה הרבנית מ"ך [= מנוחתה כבוד] כי באה השמועה ביום ה' ז' לכסלו שנת התי"ג שנפטרה בבית עולמים ט"ו לאלול התי"ב...'. ובהספד שנתן הוא מציין שהגיעה לגבורות (בנטוב, תשל"ח, עמ' ג'; לקוח מתוך כ"י דרשות והספדים של ר' ישעיה מטראני, כ"י אדלר 263, ספריית הסמינר בניו יורק) ומונה את סגולותיה 'לפי שכל לימודו של אדוני אבי הרב זלה"ה ותורת תלמידיו ממנה יצאו כבושים [...] (טולידאנו תש"ך, עמ' 57). אם כן, זכתה אשה זו לתואר 'הרבנית' בזכות עצמה, ומן המצבה אנו למדים ששמה היה גרסייא ושנת פטירתה תי"ב (1652), 13 שנים לאחר בעלה. אפשר, שגרסייא היתה בתו של ר' אברהם חייה די־בוטון מסלוניקי, רב חשוב וידוע (רוזאניס, תר"ץ – תרצ"ח, חלק ד', עמ' 6; Ben-Naeh, 2014II).

בעלה לקבורה ונשארה בה עד מותה ('וגם אחרי מותו מצאה בית והיתה מנוחתה'); דפוס זה של עליית נשים, בעיקר ממשפחות רבניות, לאחר שהתאלמנו, היה נפוץ ומתועד היטב (בן־נאה, תשנ"ט, עמ' 87-89; תשס"ז, עמ' 321). בנה ישעיה היה באותו פרק זמן באיסטנבול, שם קיבל את הידיעה על פטירתה בכסלו תי"ג כשלושה חודשים לאחר מותה.

השערה נוספת, פחות סבירה, היא שהמצבה היא של גרסייא, בתו של ר' עמנואל אבוהב (מחבר הספר 'נומולוגיה או דרושים הלכתיים', נפטר בירושלים זמן קצר לאחר הגיעו לשם בשנת 1628) ואשתו של המקובל והשר"ר בנימין הלוי מהמחצית הראשונה של המאה ה־17, שעלתה לארץ, עמדה במשך שנים רבות בראש קופות צדקה והנהיגה שתי ישיבות בירושלים ובצפת (אורפלי, תשנ"ז, עמ' 15).⁷

תחילה סברנו שזו אולי מצבתה של דונה גרציה נשיא מנדס, אולם מסיבות שונות (טיב המצבה, התואר 'רבנית' וכן הקושי בזיהוי 'הרב' בכתובת) קשה לקבל השערה זו. עם זאת, עדיין קיימת האפשרות שעצמות דונה גרציה הועלו לצפת, בדומה ליהודים מכובדים נוספים ממדינות טורקיה במאות ה־16-17.

16. אברהם 'ן נון

מצפון לקבר הושע בן בארי. ללא תאריך פטירה.

כתובת המצבה:

הנכבד כ' ר' / אברהם 'ן נון / נ'ע'

אפשר, שר' אברהם 'ן נון הוא אחיו של ר' יהושע 'ן נון הנ"ל. התואר 'הנכבד כ (=כבוד) ר (=רבנו)' מעיד כי שימש בתפקיד רב, אם כי לאו דווקא בהוראה.

17. החכם יוסף פלקון

מצפון לקבר הושע בן בארי. ללא תאריך פטירה. המצבה שבורה והכתובת קטועה.

כתובת המצבה:

זה הציון... / החכם הסופר... / יוסף פלקון נ'ע'...

נראה שהחכם יוסף פלקון, שהיה סופר, הוא קרוב משפחה (אביו? אחיו?) של ר' אליהו פלקון (או פאלכו/פאלקון) ושל יעקב בנו. ר' אליהו פלקון היה מתלמידי האר"י המובהקים ומהחותמים על שטר ההתקשרות שלא לגלות את דברי האר"י בשנת של"ה (1575) (דורסון, 2009, חלק ב – נספח, עמ' 28).

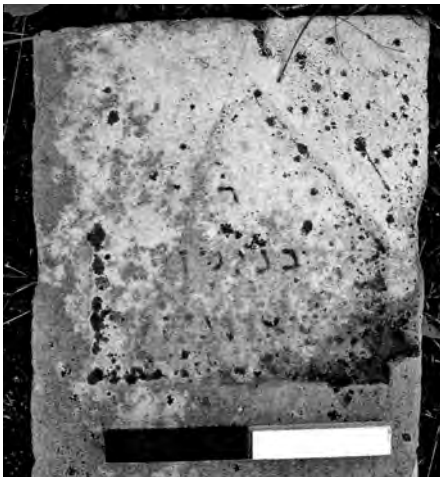
18. ר' בנימין משאלוניקי

מצפון לקבר הושע בן בארי. ללא תאריך פטירה.

כתובת המצבה:

ר' / בנימין / שאלוניקי

המצבה צרה וארוכה (1 מ' אורך; 0.25 מ' רוחב). בראשה, מצד צפון, חרוטה הכתובת בתוך משולש שקוע בפני האבן. אפשר שהוא ר' בנימין בר' מתתיה, דמות ידועה מסלונקי במאה ה-16⁸, או ר' בנימין קאזיס (או קאזיש), מחכמי סלונקי שעברו לקושטא.⁹ נראה, שר' בנימין עלה לצפת בסוף ימיו ונקבר בה.

19. דונייה ריינא אשת ר' גדליה הלוי

מצפון לקבר הושע בן בארי. ללא תאריך פטירה.

כתובת המצבה:

ציון זה / מהיקרה דוני' / ריינא
אשת כ'ר' / גדליה הלוי נ'ע'

דונייה ריינא היתה אשתו של תלמידו הידוע של האר"י, ר' גדליה הלוי, ואפשר שקבר גדליה הלוי מצוי סמוך לה ממזרח. על פי ספר החזיונות של ר' חיים ויטאל, אשתו של ר' גדליה הלוי היתה אחותו של ר'

חיים ויטאל (פיררשטיין, תשס"ו, עמ' 53). גדליה הלוי היה גם הוא בין החותמים על שטר ההתקשרות שלא לגלות את דברי האר"י בשנת של"ה (1575) (אביב"י, תשס"ח, כרך א, עמ' 38).

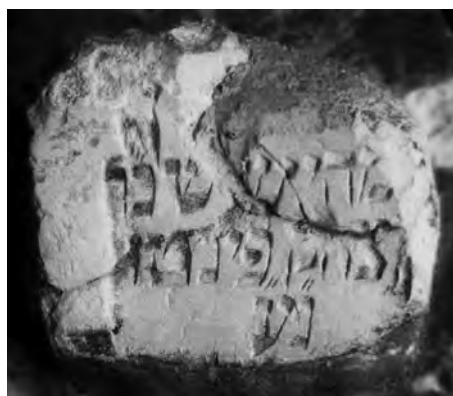
20. ר' יצחק פינטו

מדרום לקבר הושע בן בארי, באזור חזית מערת 'חנה ושבעה בניה' (מעל קברו של ר' אברהם סורוגון, מדרום לו).

כתובת המצבה:

מהישיש כ'ר' / יצחק פינטו / נ'ע'.

על פי א' בן-טובים, ר' יצחק פינטו הנ"ל הוא כנראה ממשפחת הרב יאשיהו פינטו, שהיה חתנו ומחותנו של ר' חיים ויטאל (ונקבר בדמשק

לידו במאה ה־17). סגנון הכתב דומה ליתר המצבות של המאות ה־16-17. עם זאת, מוכר ר' יצחק פינטו, שחי במאה ה־18, שהיה נינו של דניאל, בנו של ר' יאשיהו פינטו (ועליו יש מסורת במשפחת פינטו שנקבר בצפת). המצבה נתגלתה בידי דוד אפנור בעקבות מפולת שלגים בשנת 2000.

נציין, שמצבה נוספת על שם יצחק פינטו, מהמאה ה־19, קיימת במערה צפונית לקבר האר"י. עדויות אלה מראות על רצף התיישבותי של משפחת פינטו בצפת.

21. שמואל פיג'ו (פקו, פיג'ו, פיקייו, Picchio)

מצפון-מזרח לקבר הושע בן בארי.

כתובת המצבה:

שמואל בן הרב [?] / ב'ר' שמואל פיג'ו / ...

ר' שמואל בן פיג'ו, כנראה סבו של הנפטר הקרוי על שמו, הוא ככל הנראה בן למשפחה חשובה מספרד הנוצרית. לאחר הגירוש נתפזרו בני המשפחה, מקצתם לאיטליה ומקצתם לתורכיה. אפשר שהסב הינו ר' שמואל בן הרב יוסף פיג'ו, שחתום על איגרת שנשלחה מירושלים במחצית הראשונה של המאה ה-16 ובה קריאה נלהבת לעלות לארץ ישראל (יערי, 1971, עמ' 178-181).

במערה מצפון-מזרח לקבר האר"י ישנן שתי

מצבות, שאחת מהן קשורה, אולי, למשפחת פיג'ו (אולי יוסף אביו של שמואל הנ"ל).

22. יעלת חן שולטנה בת ר' שמואל פיג'ו

סמוך לאביה, מימינו.

כתובת המצבה:

יעלת חן שולטנה / בת החכם כ'ר' שמואל / [פיג'ו] ד'צ'ל' / ...

שולטנה/סולטנה, שם פרטי נפוץ לנשות התקופה, היא בתו של ר' שמואל פיג'ו הנזכר, כפי שמעידה כתובת הקבורה ומיקום המצבה. 'יעלת חן' (משלי ה:יט; בבלי עירובין נד) כשם-תואר מופיעה בראש אחד השירים של ר' יהודה הלוי ('יעלת חן רחמי לךב שכנתיו מעודך').

23. רחל האשכנזית

במורד הגבעה, ממערב לקבר רבי יוסף קארו, מצפון לשביל ההליכה המורם וסמוך לו.

ללא תאריך פטירה.

כתובת המצבה:

ציון / מהצנועה / מרת רייצלה / אשכנזית נ'ע'

על אף שאין תאריך בכתובת, ולא כתוב 'רחל' אלא 'רייצלה', אפשר שמדובר כאן ברחל האשכנזית, אשתו של ר' יהודה אברלין ראש הקהילה האשכנזית בצפת, דמות ידועה בפני

עצמה בצפת במאה ה־16, שהיתה מקורבת לר' חיים ויטאל. רחל חלמה חלומות בהם הופיע רח"ו, ובאחד מהם מתואר: 'שהיתה יושבת שם בצפת במרפסת עליה שלה, אשר אני דרתי שם, ותרא אותי מעופף ויורד מן השמים וירדתי שם [...]'. (פיירשטיין, תשס"ו, עמ' 104), ומכאן שבעליית ביתה היתה דירתו של ר' חיים ויטאל. נראה, שבייתה היה בסמטת אלשיך במרכז הרובע הספרדי של צפת היום, שהרי בחצר הבית קבע הרב משה אלשיך את בית מדרשו הקיים עד היום (פיירשטיין, תשס"ו, עמ' 51); אפשר שהבית עמד במקום בו עומד היום 'בית שאקי', בין בית הכנסת אלשיך לבין בית הכנסת אבוהב (סטפנסקי, 2011, עמ' 51). אמנם, לאחר זמן אנו מוצאים את רחל בדמשק יחד עם ר' חיים ויטאל, אך אין להוציא מכלל אפשרות שהיא חזרה לצפת, ונקברה בה.

אם זו אכן המצבה של רחל האשכנזית מן המאה ה־16, אפשר לראות בשם רייצלה ביטוי לשפת היידיש שהיתה נהוגה כבר בתקופה קדומה זו בפי האשכנזים שחיו בצפת.

סיכום

עד כה נחשפו מעל 35 מצבות נושאות כתובת מן המאות ה־16–17 לסה"נ בבית הקברות העתיק של צפת. 23 מהן תוארו כאן, הקדומה שבהן משנת 1525, והמאוחרת שבהן כנראה משנת 1652 (מס' 16; אפשר שהמצבות 20 ו־23 מאוחרות למאה ה־17). בקבוצה הנתרת שטרם פורסמה נכללות המצבות הבאות: ר' אברהם שלום (השני, המחצית השנייה של המאה ה־16), ר' בנימין איטליאנו שנפטר בשנת ה'של"ט (1579), ר' יאודה (יהודה) אלאגזי שנפטר בשנת ש"כ (1560) ובנו יוסף אלאגזי, 'המשכיל והנבון כ'ר' יוסף ׳ן ראש׳ (ר' יוסף בן ר' אברהם שגיש/סאגיס?), 'היקרה בת / ...מהמרת מירה / ...המעולה ב'ר' [שמואל בןאנכנשת', יום טוב בהלול, 'הבחור הנחמד והנעים כ"ר שלמה דיסטיליה נ'ע', 'המובהק השלם כ'ה'ר...ן' מיגאש הלוי ז'צ'ל' (כנראה אברהם ׳ן מיגאש הלוי, מתלמידי ר' יוסף קארו המוזכר ב'אבקת רוכל'), 'הציון הצנועה דוניה אסתר נ'ע' (אשתו של אברהם ׳ן מיגש הלוי?), הרופא ... בן שלמה, ר' משה אלבוטיני (בן ר' יהודה, שהיה מחכמי פורטוגל שהגיע לצפת בראשית המאה ה־16 ועבר לירושלים ונפטר שם ב־1519) והאשה 'ריינא דריינא' שעליה יש שמועה (בעל פה, מפי דוד אפנזר), שכל גבר שהיה נשוי לה היה נפטר.

מקורות

אביב, י', קבלת האר"י, כרכים א-ג, ירושלים: מכון בן־צבי, תשס"ח.
 אורפלי, מ', במאבק על ערכה של תורה – ה'נומולוגיה' לר' עמנואל אבוהב, ירושלים: יד יצחק בן־צבי והאו"ן העברית, תשנ"ז.
 ארד, ד', 'היהודים המוסתערבים בסוריה, ארץ-ישראל ומצרים, 1330-1700', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2013.
 בנטוב, ח', רשימות היסטוריות של רבינו יוסף מטראני, תשובות ופסקי מהרי"ט החדשים, ירושלים: מפעל אור המזרח, מכון ירושלים, תשל"ח.
 בן־נאה, י', 'קהילת איסתנבול וקשריה עם הישוב היהודי בא"י במאה ה"ז', קתדרה, 92 (תשנ"ט), עמ' 106-65.
 ---, יהודים בממלכת הסולטנים: החברה היהודית באימפריה העות'מאנית במאה השבע עשרה, ירושלים: מאגנס, תשס"ז.
 בניהו, מ', 'רופא החצר רבי משה בנבנשת ושיר על הגלייתו לרודוס מרבי יהודה זאקו', ספונות, יב (תשל"א-תשל"ח), עמ' ככה-קמג.
 גרין, י', 'משפחת טרבוט [איטליה, מאות ט"ו-י"ט]', סיני, עט (תשל"ו), עמ' 147-164.
 דודסון, א', 'חכמי צפת בין השנים 1540-1615, מעמדם הדתי והחברתי', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2009.
 הקר, י', 'שיטת ה'סורגון' והשפעתה על החברה היהודית באימפריה העות'מאנית במאות ה"ו-י"ז', ציון, נה (תש"ן), עמ' 27-82.
 ---, 'יוונים' נקבצים אלי צפת במאה השש־עשרה: פרק בתולדות התמיכה ביהודי ארץ-ישראל ובאירגונם העצמי, שלם, 7 (תשס"ב), עמ' 133-150.

- זימר, י', 'סדר הפוסקים לר' עזריאל טרבוט', סיני, עו (תשל"ה), עמ' 238-252.
- טולדאנו, י"מ, אוצר גנוזים – אוסף איגרות לתולדות ארץ ישראל מתוך כתבי־יד עתיקים עם מבואות והערות, ירושלים: מוסד הרב קוק, תש"ך.
- זרעאל, ר', 'בית העלמין היהודי העתיק בצפת', אריאל, 157-158 (2002) (צפת ואתריה), עמ' 216-225.
- , 'בית העלמין הספרדי הקדום בהר הזיתים', בתוך אבני דרך בידיעת הארץ בעריכת ר' זרעאל, ירושלים: אריאל, 2004, עמ' 161-201.
- , 'בית העלמין היהודי העתיק בצפת', בתוך אבני דרך בידיעת הארץ בעריכת ר' זרעאל, ירושלים: אריאל, 2004, עמ' 297-313.
- יערי, א', אגרות ארץ ישראל, רמת גן: מסדה, 1971.
- סטפנסקי, י', 'עץ החיים בחקל תפוחין קדישין', סגולה, 15 (אב תשע"א), עמ' 46-51.
- סטפנסקי י' ובן־טובים א', 'כתובות קבורה מן המאות הט"ז-ה"ז לסה"נ בבית העלמין היהודי בצפת', פרסום דיגיטלי באתר רשות העתיקות, 2012, (נבדק לאחרונה ב-13 בנובמבר 2015): http://www.antiquities.org.il/article_heb.aspx?sec_id=17&subj_id=98&id=1969
- פכטר, מ', 'חיייו ואישיותו של ר' אלעזר אזכרי בראי יומנו המיסטי וספר חרדים', שלם, ג (תשמ"א), עמ' 127-147.
- , 'חזות קשה' לר' משה אלשיך', בתוך מצפונות צפת: מחקרים ומקורות לתולדות צפת וחכמיה במאה הט"ז, בעריכת מ' פכטר, ירושלים: מרכז זלמן שזר, 1994, עמ' 69-117.
- פירשטיין, מ', ספר החזיונות: יומנו של ר' חיים ויטאל, ירושלים: יד יצחק בן־צבי, תשס"ו.
- שור, נ', תולדות צפת, תל אביב: עם עובד ודביר, 1983.
- רוזאניס, ש"א, דברי ימי ישראל בתוגרמה ובארצות הקדם, כרכים א-ה, מהדורה שנייה, סופיה – תל אביב: דביר, תר"ץ-תרצ"ח.
- Ben-Naeh, Y., 'The De Boton Family Tree', in *Studies in a Rabbinic family: The de Botons*, eds. M. Ben-Sasson, W.Z. Harvey, T. Zohar & Y. Ben-Naeh, Jerusalem: Misgav Yerushalayim, The Hebrew University of Jerusalem, 1998, pp. X-XI.
- , 'Ṭrani (Mitrani), Joseph ben Moses di, the Elder', *Encyclopedia of Jews in the Islamic World*, Brill Online, 2014. http://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopedia-of-jews-in-the-islamic-world/trani-mitrani-joseph-ben-moses-di-the-elder-SIM_0021530.
- , 'Boton, Abraham de', *Encyclopedia of Jews in the Islamic World*, Brill Online, 2014II.
- http://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopedia-of-jews-in-the-islamic-world/boton-abraham-de-SIM_000198
- Stepansky, Y., *The Field of Holy Apples: The Ari Ashkenazi Synagogue in Safed*. Safed, The Ari Ashkenazi Synagogue, 2011.

הערות

- 1 העבודה נעשתה בהדרכת פרופ' יעקב ברנאי מהחוג להיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטת חיפה. אנו מודים לאמנון להב מקיבוץ מגידו ששלח לנו תקציר מעבודתו ב־17.7.2014.
- 2 תיעוד המצבות ברשימה זו נעשה החל משנת 2011 על ידי יוסי סטפנסקי ואליהו בן־טובים, חברי חוג נאמני שימור צפת. פרויקט נאמני שימור צפת מובל על ידי רשות העתיקות (מנהל)

שימור, תחום חינוך ומחוז גליל מזרחי וגולן) ושותפים לו עיריית צפת, מכון לבנות ולהבנות, משרד השיכון ואזרחים תושבי צפת. בתיעוד הכתובות סייעו פרופ' ירון בן־נאה (קריאת ופרשנות הכתובות), ד"ר איל דודסון וד"ר דותן ארד (ייעוץ היסטורי), ד"ר עדנה אנגל (ניתוח פליאוגרפי של מצבה מס' 15), ד"ר דוד עמית ז"ל (פרשנות כתובת מס' 15), דינה אבשלום־גורני ואבנר הילמן (פיקוח). לפרסום ראשוני של חלק מהכתובות המובאות כאן, ראו סטפנסקי 2011, וסטפנסקי ובן־טובים 2012. אנו מודים במיוחד לפרופ' בן־נאה על שטרך ועבר על כתב היד ועל קריאת הכתובות המובאות כאן.

- 3 מידע בעל פה מפי ד"ר משה סורוז'ון, souroujon@clalit.org.il, ודוא"ל מ־29.2.2012. וראו מ' סורוז'ון, תעלומת השם סורוז'ון, <http://souroujon.atarimnet.info/historyhe.html>
- 4 לר' אברהם חייא בן משה די־בוטון מסלוניקי (שהיה, אולי, חותנו של המהרי"ט, מצבה מס' 14) היה בן בשם אהרן, שנולד בסלוניקי במחצית השנייה של המאה ה־16 (Ben-Naeh, 1998, 2014II). שנת הפטירה במצבה של אהרן בצפת, 1563, שוללת את האפשרות שזו מצבתו של אהרן הבן של ר' אברהם חייא. סביר יותר שאהרן הקבור בצפת, בן דורו של ר' משה די־בוטון אבי משפחת הרבנים די־בוטון (חי בסלוניקי, נפטר ב־1570; Ben-Naeh, 1998), היה בן אחר של משפחת די־בוטון שעלה לצפת (מסלוניקי?) והתיישב בה בתקופת הזוהר שלה, ואולי היה ראש ענף הארצישראלי של המשפחה במאות ה־16-17, עליו יש ידיעות ספרותיות.
- 5 המצבה צולמה בשנת 1999 על ידי אמנון להב מקיבוץ מגידו במסגרת עבודה סמינריונית שעשה באוניברסיטת חיפה (לעיל, הערה 1), אך מאז לא אותרה.
- 6 רוזאניס תר"ץ – תרצ"ח, חלק ד', עמ' 6; Ben-Naeh, 2014II. המהרי"ט כותב ביומנו שהתחתן בשני גיסים, שני בני גדולי הדור ר"י קארו ור"א שלום; כלומר, שלושתם נישאו לשלוש אחיות, (בנטוב, תשל"ח, ט"ז-י"ז; חיים בנטוב, שם, משער ששלוש האחיות הן נשותיהם של ר' שלמה קארו, ר' אליעזר שלום והמהרי"ט).
- 7 אנו מודים לפרופ' משה אורפלי שהעלה בפנינו אפשרות זו.
- 8 הצעתו של פרופ' ירון בן־נאה.
- 9 הצעתו של אליהו בן־טובים.

The Ancient Jewish Cemetery in Zefat: Epitaphs from the Sixteenth and Seventeenth Century C.E.

Yosef Stepansky & Eliyahu Ben-Tovim

In recent years a large concentration of more than 35 gravestones bearing Hebrew epitaphs from the sixteenth and seventeenth centuries C.E. has been exposed in the ancient cemetery of Zefat, so far the largest group of ancient Hebrew epitaphs that may be observed in situ at one site in Israel. Among them are the gravestones of the disciples of Rabbi Isaac Luria (“Ha-ARI”) and of Rabbi Yosef Karo, of the heads of Torah Academies in Zefat such as Rabbi Abraham ben Azriel Tarabut (early 16th cent.) and Rabbi Yehoshua Ibn Nun (late 16th cent., who was the first to publish the writings of Ha-ARI, and whose epitaph tells us that he was a ‘profound physician’), of well-known women of Zefat (such as Rachel H’Ashkenazit Iberlin and Donia Reyna, the sister of Rabbi Chaim Vital), and of other renowned rabbis (e.g. Rabbi Elazar Azikri composer of the famous piyyut ‘Yedid Nefesh’ and his wife Mazal-Tov, the granddaughter of Rabbi Yaakov Beirav) and members of well-known families. The oldest dated epitaph so far is that of Rabbi Moshe Hadayan, from 1525; we assume that even older gravestones, from the Mameluke Period (1266-1516 C.E.), are awaiting discovery. Some of the gravestones are of personalities whose bones were brought to Israel from abroad, several of which might belong to the Nassi family, relatives of Dona Gracia (who herself may have been reburied in Zefat). Stylistically, similar epitaphs can be found in the Jewish cemeteries in Istanbul (Kushta) and Salonika, the two largest and most important Jewish centers in the Ottoman Empire.

Among the more interesting epitaphs, some of them quite long and composed of riddles and rhymes (e.g., epitaphs 6, 14 and 15), are those of Rabbi Moshe Tzahalon (father of Rabbi Yom-Tov Tzahalon, 1559-1638); Rabbi Yosef Miṭrani (the ‘Maharit’, son of the ‘Mabit’ of Zefat, who passed away in Turkey and was reburied here in his hometown) and his wife the ‘Rabanit Lady Gracia’; and members of the Pinto, Sorogon, De Boton, Elgazi, Sagis, Benveniste, Bahalul and Picchio families. There are many descendants of these families dispersed throughout the world who, for the first time, may visit the gravesites of their ancestors buried here in Zefat.

Until quite recently, the only pre-18th century epitaph known was that of Meir Benveniste. In this article we republish and update these sixteen, publish another seven, and mention another 13 epitaphs (some fragmentary) that have been most recently discovered.